

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Ідентичність носіїв культури лійчастого посуду за даними археології та етнології»**

«Identity of Funnelbeaker culture population on the base of archaeological and ethnological data»

Виконала: студентка денної форми навчання спеціальності 032 Історія та археологія
Остап'юк Ольга Ярославівна

Керівник д.і.н., проф. Сминтина О.В. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ___ від _____ 2020 р.

Завідувач кафедри

_____ Сминтина О.В.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ___ від _____ 2020 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____ Гребцова І.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія.....	8
1.1. Джерельна база дипломної роботи	8
1.2. Історіографія.....	10
Розділ 2. Формування ідентичності носіїв лійчастої традиції.....	17
2.1. Ідентичність в археології.	17
2.2. Формування традиції.	25
2.3. Різновиди груп.....	34
Розділ 3. Прояв ідентичності у ремеслах та землеробстві.....	57
3.1. Землеробство та тваринництво.....	57
3.2. Особливості керамічного комплексу	63
Розділ 4. Світоглядна система	68
4.1. Погребальний обряд	68
4.2. Прояв гендерної ідентичності у обрядових практиках	75
Висновки	84
Список джерел та літератури	88

ВСТУП

Актуальність теми даної роботи. В даний час проблема ідентичності є досить популярною серед молодих дослідників, вона цікавить соціологів, філософів, етнографів та західних археологів, адже охоплює усі сфери життєдіяльності людини. Серед українських дослідників вона лише набуває поширення, у нас ще й досі поширеним є цивілізаційний підхід до розгляду проблеми, коли західні використовують нові методи інтерпретації.

Коли на Заході проблема ідентичності уже давно описана у всіх можливих її проявах, то в Україні вона лише набуває поширення. В основному українські дослідники вивчають ідентичність в історичному контексті лише там де є писемні джерела та й до археології ідентичності носіїв культурних традицій, які не залишили по собі писемних згадок ставляться досить скептично.

Така ж сама ситуація стосується і носіїв культури лійчастого посуду, історію розвитку яких розглядають лише у загальноісторичному контексті. Наявність інтерпретацій предметів матеріальної культури таких, як зображення побуту та соціальної організації на керамічних виробках або інших є лише призмою розгляду яку на даний час зазнає критики. В основному розглядають лише особливості розвитку кожної окремої культури, де визначають її за керамічним комплексом, коли даний маркер не може достовірно визначити групи чи етнічну складову.

У той час коли випускається велика кількість публікацій, які стосуються генетичного аналізу решток померлих, а також виявляють роль гендеру у суспільстві. Існує велика прірва між старими та новими дослідженнями, результати яких суттєво відрізняються. Зокрема роль окремих атрибутів, їх роль у світоглядній системі носіїв традиції, та відмова від них у процесі розвитку. Систематизація груп, як носіїв різної світоглядної системи залишається на стадії розвитку.

В основному праці з даної тематики описують поселення та особливості знахідок матеріальної культури носіїв лійчастої традиції, при цьому упускають роль спілкування із сусідами у процесі формування власної системи цінностей.

Із ростом популярності генетичних досліджень у сфері археології, з'явилася можливість вивчати роль гендеру у повсякденному житті носіїв даної культури, та ставленні до нього на протязі усього існування. Багато питань викликає факт усвідомлення власної відмінності від інших, усвідомлення вагомості певних елементів культури в порівнянні із іншими, того від чого можна відмовитися на перевагу іншого.

Таким чином, актуальність цієї теми є науковою: історія носіїв лійчастої традиції в українській історіографії є добре вивченою, однак її ще й досі трактують як культуру. Роль статі, спілкування із сусідами та формування власної ідентичності, відмінності від інших груп з такою ж особливістю керамічного комплексу залишається недовивченою. Важливо розуміти, що опис і аналіз носіїв культури лійчастого посуду відповідно до територіальної приналежності, кліматичних умов та міжкультурним контактам дозволяє зробити більш глобальні висновки, зроблені на базі місцевого ареалу та географічних особливостей розташування, проаналізувати культурні та соціальні зміни, які відбулися протягом існування носіїв традиції лійчастого посуду, як зовсім різних спільнот із власною світоглядною системою.

Метою даної роботи є встановлення виникнення та розвитку ідентичності носіїв культури лійчастого посуду та кореляція цього процесу з природно-географічними та історико-культурними факторами. У відповідності з поставленою метою, сформульовані наступні **завдання**:

1. Виявити наявні джерела та історіографію по проблемі, визначити плюси та мінуси окремих робіт, знайти загальну тенденцію та спільні недоліки;
2. Розглянути ідентичність носіїв лійчастої кераміки через призму залишків матеріальної культури; з'ясувати основні причини появи та розшарування на групи носіїв культури лійчастого посуду на протязі 4 200 –

2 700 тис. рр. до н. е, з'ясувати роль кліматичних особливостей, географічного фактору, контактів із сусідами на формування свідомості носіїв даної організації;

3. Встановити залежність змін у побуті, ремеслі та веденні господарства від ареалу поширення;

4. Визначити особливості формування світоглядної системи у погребальній обрядовості, яка мала прояви у ставленні до тілесності та гендеру.

Об'єктом даного дослідження є історія ідентичності носіїв культури лійчасті кераміки, тоді як **предметом** – особливості їх матеріальної культури, побуту, соціальної структури, а також антропологія представників даної культурної спільноти.

Хронологічними рамками цієї дипломної роботи є 4 200 – 2 700 тис. рр. до н. е. Верхня дата прив'язана до останньої найбільш ранніх виявленої на території Польщі артефактів, які належать носіям культури лійчастого посуду, Нижня дата є фіналом існування культури, яка припинила своє існування.

Територіальні рамки даної роботи охоплюють увесь ареал поширення носіїв культури лійчастого посуду (Північна та Центральна Європа), при цьому особливу увагу буде приділено їхнім старожитностям, виявленим на території сучасної України та Польщі.

Серед застосованих **методів** у даній роботі слід відзначити як загальнонаукові методи серед яких вирізняються, аналіз та синтез і спеціально-історичні (порівняльний аналіз та перехресний аналіз джерел). В даній роботі під аналізом варто розуміти метод дослідження, при якому виділяються та вивчаються окремі елементи предмета дослідження, котрим в даному випадку виступають носії культури лійчастого посуду, відповідно до теми дипломної роботи, в ній буде розглянута організація, особливості виготовлення кераміки, поховальний обряд, адаптація до нових кліматичних умов, відносини із сусідами та антропологічні зміни – стандарті складові опису будь-якої людської організації. Спеціально історичний метод буде використаним за для розуміння

історичного контексту, завдяки чому ми бачимо, що носії культури лійчастого посуду не були відірвані від інших землеробських культур світу, як це представлено у вітчизняній історіографії, а стоять поруч із землеробсько-скотарськими культурами того часу, мають право претендувати на роль праїндоевропейців і на основі тільки цього вже напрошуються певні висновки. Перехресний аналіз джерел використовується при роботі із екофактами для відхилення усього суб'єктивного та знаходження певного спільного показника. Відтворюючи зовнішній вигляд носіїв культури лійчастого посуду, можна казати й про використання методу історичної реконструкції, однак лише в писемному виді.

Джерельна база та історіографія детально описані в першому розділі дипломної роботи. Фундаментальною джерельною базою даної дипломної роботи виступили дані археології (результати археологічних розкопок опорних пам'яток культури лійчастої кераміки у Північній, Центральній та Східній Україні), а також відомості про палеогеографічні умови проживання та найбільш придатні шляхи розселення носіїв даної культурної традиції. Історіографічна база роботи складається з трьох ключових елементів: доробку вітчизняних дослідників, внеску польських фахівців та результатів опрацювання старожитностей лійчастої культури у західноєвропейській історіографії. Детальніше їх підходи та висновки будуть розглянуті у першому розділі роботи.

Обґрунтування структури роботи. Дана робота складається із вступу, висновку чотирьох структурних розділів, кожен з яких розбитий на підрозділи, списку використаних джерел і літератури, який нараховує вісімдесят одну позицію. Перший розділ описує джерельну базу та історіографію по проблематиці, що досліджується. Другий розділ, розкриває основні етапи формування традиції, впливу клімату та географічного фактору на свідомість носіїв традиції. Також розкриває зміст ідентичності у археологічних дослідженнях, з'ясовує чи є доречним цивілізаційний підхід у дослідженні.

Третій розділ присвячено опису побуту, веденню господарства (землеробство та скотарство), виготовленню керамічних виробів, побудові жител носіями культури лійчастого посуду, яке умовно було поділено на 3 підрозділи: виготовлення керамічних виробів, землеробство та тваринництво, асиміляція із сусідніми племенами. Нарешті, четвертий розділ являє собою аналіз погребального обряду та трансформації світоглядної системи зокрема й у його проявах.

ВИСНОВКИ

Наявні джерела та історіографія дали змогу проаналізувати основні етапи формування ідентичності носіїв лійчастої традиції. Зокрема порівняння інтерпретації щодо походження та визначення дали змогу краще сформувати портрет даної групи. Розібратися із старими та новими концепціями, щодо походження даної традиції, відкинути старі ідеї «культури» вбік більш доречної «традиції». Через призму матеріальної культури, генетико-антропологічних досліджень відтворити образ представника групи, охарактеризувати трансформацію його образу на протязі існування традиції. Визначити нові способи інтерпретації носіїв традицій на базі накопиченого матеріалу, зокрема через ставлення до поховальної обрядовості, наявності етнічної самосвідомості. Зробити висновки щодо проявів ідентичності у різноманітних залишках матеріальної культури.

Так було визначено, що кліматичний чинник сприяв розширенню ареалу проживання на територію Скандинавського регіону. Було відкинуто застарілі теорії, які заважають дати більш точну інтерпретацію традиції. Зокрема, що носіїв лійчастої традиції не зовсім доцільно вважати представниками однієї культури, дана теорія має місце бути лише на певних територіях і у чітко визначений період. Визначено яким чином географічний чинник та сусідство впливали на формування традиції. У який момент відбувається обмін звичаями, кого ідентифікували як своїх, а хто залишався чужим.

Було підтверджено, що лійка є лише одним із маркерів ідентифікації, за якою можна зробити лише мінімальні висновки, щодо носіїв традиції, визначити період. Загалом матеріальна традиція має чітке відображення зміни парадигми мислення, ми бачимо із якою швидкістю відбувається запозичення та що залишається незмінним. Форма лійки, залишається як пам'ять про спільне походження, як згадка про минуле. Однак вона аж ніяк не вказує на

спільну світоглядну систему, не підтверджує самовизначення носіїв традиції як однієї групи.

Зміна погребального обряду вказує на зміни пріоритетів, які відбувалися у суспільстві. Зазвичай вони відбувалися, у наслідок спілкування із сусідами. Таким чином Запозичені мегалітичні споруди, із культових місць для проведення обряду перетворювалися на статусні поховання. Поміж тим генетичні дослідження поховань дали змогу не лише зробити висновки щодо особливостей ставлення до померлого, а й виявити його місце у соціумі. Зокрема було підтверджено те, що на початковому етапі у дольменах були поховані представники одного роду. Були окремі поховання дітей та людей похилого віку. Жінки в похованнях також були присутніми, щоправда усі мерці були родичами – по чоловічій лінії.

Зокрема зображальне мистецтво було притаманним для даного регіону, інтерпретації різних дослідників дали змогу охарактеризувати релігійні уявлення даних жителів, які трансформувалися від шаманізму, до появи жерців. Була визначена домінуюча роль чоловічої тілесності для носіїв даної групи, яка визначалася не лише у поховальній обрядовості, але і у художньому мистецтві. На базі інтерпретацій ми зобразили картину формування уявлень щодо чоловічої тілесності, та ролі чоловіка у суспільстві.

Зокрема, дана специфіка була запозиченою від попередніх жителів регіону та передалася до потомків. Також були зроблені припущення до ролі жінки у суспільстві, зокрема вони були відображеними у матеріальній культурі. Зображення жіночої тілесності майже не зустрічається, відсутньою є оголена жіноча тілесність. Однак, незрозумілі антропоморфні фігури істот ми можемо інтерпретувати не лише, як дивних істот, але і як жінок.

Якщо для Курганної теорії Марії Гімбутас, для носіїв даних традицій були притаманними зображення жіночої тілесності, зокрема для проведення ритуалів плодючості. То тут виникають питання щодо того, яким чином традиція що виокремилася від лінійно-стрічкової кераміки, мала контакти із

групами, для яких були характерними жіночі фігурки не перейняла їх. Однак тілесність чоловіка, на зображеннях фігурує.

Ідентичність лійчаків проявилася і у ставленні до сусідів, зокрема для Західної групи були притаманне наслідування культури тубільців, трансформація їх звичаїв до своїх. Серед такого можна виділити запозичення мегалітичної традиції, проведення там обрядовості, жертвоприношення на болотах та річках, де часто замість звичної тваринної жертви використовували пшеницю. Інші ж групи, такі як Східна відзначилися із іншого боку, зокрема своїми конфліктами із сусідами. Зневагою до їх поховального обряду, прояви якої можна прослідкувати на поселеннях, коли на місці поховання носіїв волино-люблінської культури розміщували худобу.

За наслідуванням традиції було визначено те, кого лійчаки вважали найбільш наближеними до себе. Про спілкування із сусідами на базі комплексу зброї та специфіки побудови міст було визначено роль конфліктів у формуванні свідомості.

Було також визначено роль контактів на трансформацію світогляду носія традиції, які згодом мали прояви не лише у поширенні генетичного коду, але і у зміні практик. Було визначено і те, що визначали носіїв традиції, як повноцінну культуру, яку ми могли ідентифікувати на базі лише керамічного комплексу. Сучасні ж автори розглядають лійчаків як групу, яка мала спільні риси та співіснувала на певному проміжку часу, а обрядову діяльність розглядають лише як окремий вид цієї ж самої ідентичності. Також існують окремі статті присвячені інтерпретації гендерному питанню на окремих поселеннях, однак вони не порівнюють відмінності між ситуацією у різних групах та вивченню етнічної складової питання.

Огляд погребального обряду дав змогу визначити особливості світоглядної системи. Відповідно за зміною традиції погребального обряду, ми прослідкували яким чином змінювалося ставлення до померлих, традицій. Відмінність в першу чергу вказує нам на те, що групи, які залишили керамічну

традицію були зовсім різними у своїх релігійних поглядах, віруванням, мали різну систему цінностей. Наявність зображень дали змогу відтворити певні аспекти духовних практик ранніх землеробів. Зокрема приналежність до роду чоловіка у похованнях мала відбиток і на ритуальній складовій. Так на більшості зображень Скандинавії, фігурувала чоловіча тілесність на фоні земельних наділів. Сама традиція зображення була запозиченою у тубільних жителів, а от малюнки землі стали нововведенням, так само як і землеробство.

Традиція поховання із рухом по території Центральної Європи до Польщі, Західної Волині та Полісся трансформується від мегалітичних поховань, цист, довгих курганних насипів до звичайних ґрунтових могил. В першу чергу це є свідченням зміни світоглядної системи, навіть коли генетичні показники вказують на спільне походження, групи формуються окремо. Відчувають свою відмінність та різницю ментальностей.

Ми не можемо зробити висновок того, що носії лійчастої традиції були представниками однієї єдиної культури, вони були зовсім різними спільнотами. На певному етапі контактували між собою, та згодом розійшлися та сформували власні групи із власною звичаєвою базою. Форма лійки лише залишилася формою керамічного виробу, який зберігся. Носії лійчастої традиції мали генетично спільне походження, однак з часом поділилися на групи, сформували свою світоглядну систему.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев В. П. Историческая антропология и антропогенез. Москва: Наука, 1989. 436 с.
2. Археологія Української РСР: У 3-х т. / ред. рада: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 1971. Т.1: Первісна археологія. 688 с.
3. Балановский О. П. Генофонд Европы. Москва: Тов-во научн. Зданий КМК. 2015. 354 с.
4. Бессуднов А. Н., Спиридонова Е. А. Динамика природной среды в мезолите–неолите лесостепного Подонья. *Природная среда и модели адаптации озерных поселений в мезолите и неолите лесной зоны Восточной Европы*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2014. С. 28–31.
5. Большая советская энциклопедия. Каменный век электрон. версия. URL: <http://gatchina3000.ru/great-soviet-encyclopedia/bse/058/214.htm> (дата звернення: 21.08.2020).
6. Вейбульль Й. Краткая история Швеции: 2-е изд., исправ. и доп. Треллеборг: Шведский институт, 1997. 160 с.
7. Вульф Е. В. Историческая география растений. История флор Земного шара. Москва-Ленинград: АН СССР, 1944. 546 с.
8. Гавінський А. Поселення культури лійчастого посуду в Малих Грибовичах. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2009. Вип.13. С. 172–197.
9. Гаршин И. К. Циклы древних миграций из Урала в Средиземноморье по данным археологии, лингвистики, популяционной генетики и климатологии. URL: <http://www.garshin.ru/history/archeology/ancient-eurasia/bbc-r1b-match.htm> (дата звернення: 03.08.2020).
10. Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: Мир Древней Европы. Москва: РОССПЭН, 2006. 572 с.

11. Гончаров Н. П., Кондратенко Е. Я. Происхождение, доместикация и эволюция пшениц. *Информационный вестник ВОГИС*. Москва, 2008. Т.12, №1/2. С. 159–179.
12. Гринченко С. Н., Щапова Ю. Л. Пространство и время в археологии. Часть 1. Хронология и периодизация археологической эпохи. *Пространство и время*. 2013. № 2(12). С. 72-81.
13. Гудзь-Макаров Алексей. Индоевропейцы Евразии и славяне // Древние кочевые и нековые народы. URL: <https://admwr.ru/books/indoevropceytsy-evrazii-i-slavyane/13> (дата звернення: 04.02.2020)
14. Дэвидсон Х. Э. Древние скандинавы. Сыны северных богов // Загадки древних цивилизаций. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. 186 с.
15. Єгупов М. В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства. Київ: НАПН України. Ін-т вищ. освіти, 2015. 20 с.
16. Загорульский Э.М. Археология Беларуси. БГУ, 2001. 86 с.
17. Зализняк Л. Л. Балтийский мезолитический субстрат первых индоевропейцев Европы. *Происхождение языка и культуры: древняя история человечества*. 2017. Том 4. № 1. С. 5–26.
18. Залізняк Л. Л. Первісна історія України: навч. посіб. Київ: Вища Школа, 1999. 263 с.
19. Звід пам'яток історії та культури України: Волинська область пам'ятки археології (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України»): у 28 т. / ред. рада: В. Смолій (голова) та ін.; НАН історії України, Ін-т історії України. Київ: Центр досліджень історико-культурної спадщини України, 2008. Т 2. 293 с.
20. Зильберман М. И. Древний человек и божество. СамИздат, 163 с.
21. Иванюкович Т. Идентичность в исторических исследованиях теория и практика (на примере средневековой европейской идентичности). Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2014. Электронный ресурс.

- Режим доступа: <http://elib.sfu-kras.ru/handle/2311/17479> (дата звернення: 23.09.2020).
22. История Норвегии / отв. ред. Гуревич А. Я. Москва: Наука, 1980. 695 с.
 23. История человечества. Энциклопедия: в 8 т. / ред. Совет: З. Я. Лаат и др.; Магистр-пресс / ЮНЕСКО. Москва, 2003. Т. 1. Доисторические времена и начала цивилизаций. 681 с
 24. Кан А. С. История скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция): учеб. пособ. 2-е изд., переработ. и доп. Москва: Издательство иностранной литературы, 1980. 311 с.
 25. Кириленко О. Пізньє трипілья Середнього Подніпров'я в контексті інокультурних впливів. URL: http://papers.univ.kiev.ua/1/istorija/articles/kirilenko-a-late-trypillya-of-middle-dnieper-in-the-context-of-other-cultures-in_24823.pdf (дата звернення: 10.11.2020).
 26. Клейн Л. Путеводитель. Сборник статей памяти Льва Самуиловича Клейна / отв. ред. Е.И. Матяш, М.Т. Кашуба. Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры РАН, 2020. 240 с.
 27. Клейн Л. С. Воронковидных кубков культура (КВК). *Синтез наук об этногенезе* : електрон. версія статті. 2015. URL: http://xn--c1accbaafa1c.xn--p1ai/?page_id=899 (дата звернення: 18.07.2020).
 28. Козловець М. А. Національна ідентичність як соціокультурний феномен. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2011. Вип. 60. С. 3–11.
 29. Котенко Я. Локальна ідентичність як умова розвитку об'єднаних територіальних громад. Київ: ІКЦ «Легальний статус», 2016. 40 с.
 30. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры / Отв. ред. Бибииков С. Н. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1940. 54 с.
 31. Кухаренко Ю. В. Археология Польши. Москва: Наука, 1969. 240 с.

32. Лаевская Э. Л. Мир мегалитов и мир керамики. Две художественные традиции в искусстве доантичной Европы. Москва: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 1997. 310 с.
33. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 640 с.
34. Матюшин Г. Н. Археологический словарь. Москва: Просвещение, 1996. 304 с.
35. Мелин Я., Юханссон А. В., Хеденборг С. История Швеции. Москва, 2002. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/1036244/Melin_-_Istoriya_Shvecii.html (дата звернення: 06.01.2019).
36. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. Москва: Издательство «Наука», 1973. 350 с.
37. Неолит Северной Евразии / Белановская Т. Д. и др.; под. ред. Рыбакова Б. А. Москва: Наука, 1996. 379 с.
38. Нидерле Л. Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. СПб., 1898. 655 с.
39. Охрименко Г. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV – II тис. до Р.Х. : навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня: 2010. 536 с.
40. Пелещин М. А. Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лижниці на Волині. *Археологія*. Київ, 1966. Т. 20. С. 146–156. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Peleschyshyn_MA/Poseleattia_kultury_liichastoho_posudu_bilia_s_Lezhnytsi_na_Volyni.pdf (дата звернення: 03.10.2020).
41. Правдивець Н. О. Теоретична модель феномену ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія* : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. К.: Вид-во «А.С.К.», 2010. Т. 1. Ч. 27. С. 137-145. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:HVnASw3AIBYJ:irbis-nbu.gov.ua/cgi->

- bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/appsuh_2010_1_27_22.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 02.08.2020).
42. Русакова Екатерина. В Дании нашли карту эпохи неолита. *N+1*. Октябрь 2016. URL: <https://nplus1.ru/news/2016/10/24/Stone-map> (дата звернення: 20.05.2020).
43. Синская Е. Н. Историческая география культурной флоры (на заре земледелия). Ленинград: Колос, 1969. 480 с.
44. Солнцев А. В. Дольмены. СПб.: Диля, 2004. 96 с.
45. Титов В. С. История Европы с древнейших времен до наших дней : в 8 том. / ред. сов: З. В. Удальцова. Москва: Наука, 1988. Т. 1. Електрон. версія газ. 2012. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html> (дата звернення: 27.09.2020).
46. Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. Москва: Наука, 1970. 280 с.
47. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Вінніпег, 1986. Том другий. 578 с.
48. Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. Москва: Издательство иностранной литературы, 1952. 466 с.
49. Чорна Л. Г. Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. 2012. Вип. 13. С. 108-118
50. Шарапова С. В. Социокультурная идентичность и возможности интерпритации древней материальной культуры. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология* Екатеринбург, 2012. Т. 11, вып. 3. С. 103-113. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnaya-identichnost-i-vozmozhnosti->

- [interpretatsii-drevney-materialnoy-kultury/viewer_2012](#) (дата звернення: 29.11.2020).
51. Шмаглій М. М. Городсько-Волинський варіант пізньотрипільської культури. *Археологія*. Київ, 1966. Т. 20. С. 15–37.
 52. Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства (культурно – историческая проблема). Москва: Наука, 1980. 328 с.
 53. Шпаковский Вячеслав. Что было до «культуры боевых топоров»? Культура воронковидных кубков! *Военное обозрение. История*. URL: <https://topwar.ru/80549-что-было-до-культуры-боевых-топоров-культура-воронковидных-кубков.html> (дата звернення: 28.09.2020).
 54. Шурц Г. История первобытной культуры. Том 1. Основы культуры. Общество. Хозяйство. Москва: Красанд, 2010. 424 с.
 55. Якуцени С. П. Политическая экология. Взгляд из России. Берлин: Директ – Медиа, 2017. 352 с.
 56. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Издательство политической литературы, 1991. 530 с.
 57. Bakker J. A. The TRB West Group. Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunebeds and Tiefstich Pottery. Amsterdam: Sidestone Press, 1979. 238 p.
 58. Bogucki P., Crabtree P. Ancient Europe 8000 B.C. – A. D. 1000. *Encyclopedia of the Barbarian World*. New York: Gale, 2004. 485 p.
 59. Demography and the intensity of cultural activities: an evaluation of Funnel Beaker Societies (4200 – 2800 cal BC) / Hinz M., Feeser I., Sjögren K. G., Müller J. *Journal of Archaeological Science*. Vol. 39(10). P. 3331–3340. URL: https://www.academia.edu/7907850/Demography_and_the_intensity_of_cultural_activities_an_evaluation_of_Funnel_Beaker_Societies_4200-2800_cal_BC (дата звернення: 04.10.2020).
 60. Furholt M. What is the Funnel Beaker complex? Persistent troubles with an inconsistent concept. *Landscapes, Histories and Societies in the Northern*

- European Neolithic. Frühe Monumentalität und soziale Differenzierung*, 4. S. 17-26. URL: [https://www.academia.edu/8481736/What is the Funnel Beaker complex Persistent troubles with an inconsistent concept](https://www.academia.edu/8481736/What_is_the_Funnel_Beaker_complex_Persistent_troubles_with_an_inconsistent_concept) (дата звернення: 01.12.2020).
61. Furholt M., Luth F., Muller J. *Megaliths and Identities Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic*. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2011. 285 p.
62. Gavin Lucas *An Archaeology of Colonial Identity Power and Material Culture in the Dwars Valley, South Africa*. Luxembourg: Springer, 2006. 230 p.
63. Gimbutas M. *European Prehistory: Neolithic to the Iron Age*. Journal article, 1963. 38 p.
64. Gonzalez-Garcia C., Costa-Ferrer L. *Possible astronomical orientation of the Dutch hunebedden*. Stockholm, 2003. P. 111–118.
65. Heron *Ancient lipids reveal continuity in culinary practices across the transition to agriculture in Northern Europe* / Craig O. E, Steele V., Fischer A., Hartz S., Andersen S., Donohoe P., Glykou A., Saul H., Jones M., Koch E., Carl. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2011. Vol. 108 (44). 17910-17915; URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1107202108> (дата звернення: 15.01.2019).
66. Król D., Rogoziński J., Rybicka M. *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Skołoszowie, stan. 7, woj. Podkarpackie. Collectio archaeologica ressoviensis*. Rzeszów, 2014. T. XXVIII URL: [https://www.academia.edu/32918438/Cmentarzysko kultury puchar%C3%B3w lejkowatych w Sko%C5%82oszwie stan. 7 woj. podkarpackie](https://www.academia.edu/32918438/Cmentarzysko_kultury_puchar%C3%B3w_lejkowatych_w_Sko%C5%82oszwie_stan.7_woj._podkarpackie) (дата звернення: 09.09.2020).
67. Mallory James, Adams D.Q *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London: Routledge, 1997. 875 c.

68. Margarita D., Lucy S., Babic S., Edwards D. *The Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion* Routledge. Routledge, 2005. 118 p.
69. Megalithic tombs in western and northern Neolithic Europe were linked to a kindred / Sánchez-Quinto F., Malmström H., Fraser M., Girdland-Flink L., Svensson M., Simões L., George R., Hollfelder N., Burenhult G., Noble G., Britton K., Talamo S., Curtis N., Brzobohata H., Sumberova R., Götherstrom A., Stora J., Jakobsson M. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. May 7, 2019. Vol. 116 (19). P. 9469–9474.
70. New insights on cultural dualism and population structure in the Middle Neolithic Funnel Beaker culture on the island of Gotland / Fraser M., Sanchez-Quinto A., Evans J., Storå J., Götherström A., Wallina P., Knutsson K., Jakobsson M. URL: https://www.researchgate.net/publication/322864532_New_insights_on_cultural_dualism_and_population_structure_in_the_Middle_Neolithic_Funnel_Beaker_culture_on_the_island_of_Gotland. 2017. C.325-334 (дата звернення: 23.11.2020).
71. New insights on cultural dualism and population structure in the Middle Neolithic Funnel Beaker culture on the island of Gotland / M. Fraser et al. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352409X17303231?via%3DIhub> (дата звернення: 19.10.2020).
72. Nowak M. Middle and Late Holocene hunter-gatherers in East Central Europe changing paradigms of the 'non-Neolithic' way of life. URL: https://www.researchgate.net/publication/237309233_Middle_and_Late_Holocene_hunter-gatherers_in_East_Central_Europe_changing_paradigms_of_the_'non-Neolithic'_way_of_life (дата звернення: 15.10.2020).
73. Nowicki B. Broń i narzędzia kultury pucharów lejkowatych. URL: http://izbica-kujawska.com/turystyka/kultura_pucharow_lejkowatych.php (дата звернення: 14.11.2020).

74. Poklewski T. Osada kultury pucharow lejkowatych w grodku Nadbuznym, pow – Hrubieszow (stanowisko 1 C). *Archeologia Polski*. Vol. 2, No 2. Warszawa, 1958. S. 287–328.
75. Raemaekers D. C. M., Aalders Y. I., Beckerman S. M. The submerged pre-drouven TRB settlement site Wetsingermaar, c. 3500 cal. BC (province of Groningen, the Netherlands). *Palaeohistoria acta et communicationes instituti archaeologici universitatis groninganae* : електрон. версія газ. 2012. URL: https://www.academia.edu/2304474/The_submerged_pre-Drouwen_TRB_settlement_site_Wetsingermaar_c._3500_cal._BC_province_of_Groningen_the_Netherlands_ (дата звернення: 01.04.2020).
76. Rust A. Mesolithic in northern Europe. URL: <http://www.celtica.ru/content/view/34/17/> (дата звернення: 09.11.2020).
77. Skoglund P., Malmström H., Raghavan M. Origins and Genetic Legacy of Neolithic Farmers and Hunter-Gatherers in Europe. URL: https://www.researchgate.net/publication/224856039_Origins_and_Genetic_Legacy_of_Neolithic_Farmers_and_Hunter-Gatherers_in_Europe_06.01.2019 (дата звернення: 01.09.2020).
78. Stephen Shennan *The First Farmers of Europe: An Evolutionary Perspective*. Cambridge University Press, 2018. 276 p.
79. Werens P. Kultura pucharów lejkowatych. URL: http://www.archeologia-sandomierz.pl/?sekcja=kultura_puchar%C3%B3w_lejkowatych (дата звернення: 14.09.2020).
80. Zvelebil M. Homo habitus: agency, structure and the transformation of tradition in the constitution of the TRB foraging-farming communities in the North European plain (ca 4500–2000 BC). Sheffield, 2005. P. 87–101. URL: <https://revije.ff.uni-lj.si/DocumentaPraehistorica/article/view/32.5/1868> (дата звернення: 14.09.2020).
81. Czekaj-Zastawny A., Kabaciński J., Terberger T. Ggeneza kultury pucharów lejkowatych w kontekście przemian kulturowych w europie północnej w v

tys. BC.

URL: https://www.academia.edu/9218964/Geneza_kultury_puchar%C3%B3w_lejkowatych_w_kontek%C5%9Bcie_przemian_kulturowych_w_Europie_P%C3%B3%C5%82nosnej_w_V_tys._BC (дата звернення: 15.11.2020).